AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRIDA MARKAZLASHGAN DAVLAT BOSHQARUVI TIZIMINING TAKOMILLASHUVI: SIYOSIY BARQARORLIK, QONUN USTUVORLIGI, HARBIY-MA'MURIY ISLOHOTLAR VA DAVLATCHILIK TAJRIBASINING TARIXIY AHAMIYATI

DTPI Tarix yo'nalishi 4-bosqich talabasi

Eshniyoziva Hulkar Bekmurod qizi

eshniyozovahulkar@gam.com

+93 838 13 24

DTPI Tarix yo'nalishi 4-bosqich talabasi

Sherbekova Nigora Obidjon qizi

@sherbekovanigora

+50 550 20 05

Annotatsiya. Mazkur maqolada Amir Temur va Temuriylar davrida markazlashgan davlat boshqaruvi tizimining shakllanishi va takomillashuvi, siyosiy barqarorlikni ta'minlash mexanizmlari, davlat boshqaruvida qonun-qoidalar va adolat tamoyillarining o'rni hamda harbiy-ma'muriy islohotlarning mohiyati tahlil qilinadi. Shuningdek, davlat hokimiyatini markazlashtirish, dargoh va devon faoliyati, hududlarni boshqarish, moliyaviy munosabatlarni tartibga solish va diplomatik aloqalarni rivojlantirish masalalariga e'tibor qaratiladi. Temuriylar davrida siyosiy boshqaruv an'analarining davomiyligi, ilm-fan va madaniyat taraqqiyoti bilan o'zaro bog'liqligi hamda sulolaviy kurashlarning davlat barqarorligiga ta'siri tarixiy manbalar asosida yoritiladi. Maqolada Amir Temur va Temuriylar davlatchiligi tajribasining tarixiy ahamiyati, uning Markaziy Osiyo siyosiy taraqqiyoti tarixidagi o'rni va zamonaviy davlatchilikni tarixiy nuqtayi nazardan anglashdagi ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Amir Temur, Temuriylar, o'zbek davlatchiligi, markazlashgan davlat, davlat boshqaruvi, siyosiy barqarorlik, qonun-qoidalar, adolat tamoyili, harbiy-ma'muriy

islohotlar, dargoh, devon, soliq siyosati, diplomatik aloqalar, tarixiy meros, Movarounnahr, Samarqand, davlat boshqaruvi an’analari.

Amir Temur va Temuriylar davri Markaziy Osiyo tarixida davlat boshqaruvi, siyosiy hokimiyatning markazlashuvi, harbiy tashkilotchilik, iqtisodiy taraqqiyot hamda ilm-fan va madaniyat rivoji bilan ajralib turadigan muhim tarixiy bosqich hisoblanadi.[1] XIV asrning ikkinchi yarmida Movarounnahr hududida uzoq davom etgan siyosiy tarqoqlik, o‘zaro nizolar va hokimiyat uchun kurashlar mamlakatning iqtisodiy hamda ijtimoiy hayotiga salbiy ta’sir ko‘rsatgan edi. Bunday murakkab tarixiy sharoitda Amir Temur siyosiy maydonga chiqib, 1370-yilda Movarounnahrda oliy hokimiyatni qo‘lga kiritdi va markazlashgan davlat barpo etish jarayonini boshlab berdi. Uning asosiy maqsadlaridan biri hududiy tarqoqlikni bartaraf etish, ichki siyosiy barqarorlikni ta’minlash, davlat boshqaruvini mustahkamlash va mamlakatning xalqaro siyosiy mavqeini oshirishdan iborat edi. Amir Temur tomonidan amalga oshirilgan siyosiy va ma’muriy chora-tadbirlar natijasida Samarqand markaziy siyosiy, iqtisodiy va madaniy markazga aylandi. Ushbu jarayon o‘zbek davlatchiligi tarixini o‘rganishda alohida ahamiyatga ega bo‘lib, o‘rta asrlarda davlat hokimiyatini tashkil etish va boshqarish tajribasini tahlil qilish imkonini beradi. [2]

Amir Temur davlatining shakllanishi, avvalo, markaziy hokimiyatning kuchaytirilishi va siyosiy boshqaruvning yagona tizimga birlashtirilishi bilan bog‘liq edi. Davlatning mustahkamligi faqat harbiy qudrat bilan emas, balki hududlarni boshqarish, amaldorlar faoliyatini nazorat qilish, moliyaviy resurslardan foydalanish va aholining kundalik hayotini tartibga solish bilan ham belgilanardi. Shu sababli Amir Temur davlat boshqaruvida markaziy hokimiyat va mahalliy boshqaruv organlari o‘rtasidagi munosabatlarga katta e’tibor qaratdi. Samarqand davlatning asosiy siyosiy markazi sifatida rivojlantirildi, muhim qarorlar esa oliy hukmdor va uning atrofidagi amirlar, vazirlar hamda tajribali maslahatchilar ishtirokida qabul qilindi. Davlat ishlarini yuritishda tajriba, sadoqat, intizom va amaliy qobiliyat muhim mezonlardan hisoblangan. Boshqaruv

[1] Amir Temur. *Temur tuzuklari*. — Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.

[2] Bartold, V. V. *Ulug‘bek va uning davri*. — Tarixiy tadqiqotlar to‘plamlarida chop etilgan asarlari.

tizimida vazifalarning taqsimlanishi, mansabdor shaxslarning o‘z zimmasidagi majburiyatlarni bajarishi va turli hududlardan keladigan ma’lumotlarning markazga yetkazilishi davlat faoliyatining izchilligini ta’minlashga xizmat qilgan.[3]

Markazlashgan davlat boshqaruvining muhim tarkibiy qismlaridan biri dargoh va devon tizimi edi. Dargoh oliy hukmdorning qarorgohi va davlatning eng muhim siyosiy masalalari hal qilinadigan markaz bo‘lgan. Devon esa moliya, soliq, harbiy ta’minot va ma’muriy ishlarni yuritishda muhim vazifalarni bajargan. Vazirlar davlat xazinasining daromad va xarajatlarini hisobga olish, viloyatlardan tushadigan soliqlarni nazorat qilish, qo‘shin ehtiyojlarini ta’minlash hamda boshqaruv faoliyatining uzluksizligini saqlashga mas’ul bo‘lganlar. Bunday tizim davlat resurslarini tartibli boshqarish va turli idoralar faoliyatini muvofiqlashtirish imkonini bergan. Shu bilan birga, markaziy hokimiyatning kuchayishi mahalliy hukmdorlar va amirlarning mustaqil siyosiy harakatlarini cheklab, ularning faoliyatini umumdavlat manfaatlariga bo‘ysundirishga qaratilgan edi. Davlat boshqaruvining ushbu xususiyatlari Amir Temur saltanatida siyosiy birlikni saqlash va keng hududlarni idora etishning asosiy vositalaridan biri bo‘lib xizmat qildi.[4] Amir Temur davlat boshqaruvida qonun-qoidalar, intizom va adolat masalalariga ham alohida ahamiyat bergan. Uning siyosiy qarashlari va davlatni boshqarish tajribasi haqida ma’lumot beruvchi manbalar orasida «Temur tuzuklari» alohida o‘rin tutadi. Mazkur asarda hukmdor va amaldorlarning vazifalari, harbiy tartib-intizom, davlat xizmatidagi mas’uliyat, maslahatlashuv, rag‘batlantirish va jazolash kabi masalalar yoritilgan. Shu bilan birga, «Temur tuzuklari»ning bizgacha yetib kelgan matni va uning shakllanish tarixi manbashunoslik nuqtayi nazaridan ehtiyotkorlik bilan o‘rganilishi lozim. Shuning uchun asarda keltirilgan har bir qoida Amir Temurning o‘z davrida aynan qanday shaklda qo‘llanganini boshqa tarixiy manbalar bilan qiyoslash maqsadga muvofiqdir. Shunga

[3] Subtelny, Maria Eva. *Timurids in Transition: Turko-Persian Politics and Acculturation in Medieval Iran*. — Leiden: Brill, 2007.

[4] Ibn Arabshoh. *Amir Temur tarixi*.

qaramay, mazkur asar Temuriylar davridagi siyosiy tafakkur, hukmdorlik mas’uliyati va davlatni boshqarish tamoyillarini o‘rganishda muhim manbalardan biri hisoblanadi.

Qonun ustuvorligi masalasini o‘rta asrlar sharoitida zamonaviy huquqiy davlat tushunchasi bilan aynan tenglashtirish to‘g‘ri bo‘lmaydi. Chunki o‘sha davrda davlat boshqaruvi hukmdorning siyosiy irodasi, amaldagi urf-odatlar, harbiy tartiblar va islom huquqi an’analari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan. Biroq boshqaruvda belgilangan qoidalarga rioya etish, mansabdor shaxslarning mas’uliyatini ta’minlash, soliqlarni tartibli yig‘ish va davlat xizmatidagi intizomni mustahkamlash kabi jihatlar davlatning barqaror faoliyat yuritishiga xizmat qilgan. Amir Temur siyosatida adolat g‘oyasi hukmdorlikning muhim mezonlaridan biri sifatida namoyon bo‘lgan. Amaldorlarning o‘z vazifasini suiiste’mol qilishi, belgilangan majburiyatlarni bajarmasligi yoki davlat manfaatlariga zarar yetkazishi boshqaruv tizimi uchun jiddiy muammo hisoblangan. Shu sababli davlat xizmatida tartibni saqlash, xizmatga munosib kishilarni jalb qilish va ularning faoliyatini nazorat qilish markazlashgan hokimiyatni mustahkamlashning muhim shartlaridan biri bo‘lgan. [5]

Amir Temur tomonidan amalga oshirilgan harbiy-ma’muriy islohotlar davlatning siyosiy qudratini mustahkamlashda muhim o‘rin egallagan. XIV asrda keng hududlarni nazorat qilish, tashqi tahdidlarga qarshi turish va ichki tartibni saqlash uchun yaxshi tashkil etilgan, qat’iy intizomga asoslangan qo‘shin zarur edi. Amir Temur harbiy kuchni tashkil etishda qo‘shin tarkibining aniq belgilanishi, harbiy bo‘linmalar o‘rtasidagi vazifalarning taqsimlanishi, qo‘mondonlarning mas’uliyati va jangovar tayyorgarlikka alohida e’tibor qaratgan. Qo‘shin tarkibida o‘nlik, yuzlik, minglik kabi bo‘linishlardan foydalanilgan bo‘lib, bunday tartib askarlarni boshqarish, buyruqlarni yetkazish va jangovar harakatlarni muvofiqlashtirishni osonlashtirgan. Harbiy boshqaruvda tajribali sarkardalarni tanlash, ularning qobiliyatini hisobga olish va qo‘shin intizomini mustahkamlash muhim ahamiyat kasb etgan. Harbiy xizmatdagi sadoqat va jasoratni rag‘batlantirish hamda vazifalarni bajarmagan kishilarga nisbatan choralar ko‘rish orqali qo‘shin ichidagi tartibni saqlashga

[5] Amir Temur. *Temur tuzuklari*. — Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.

intilganlar. Bu tajriba davlatning harbiy salohiyatini oshirish bilan birga, keng hududlarni boshqarish uchun zarur bo‘lgan tashkiliy imkoniyatlarni ham kengaytirgan.

Harbiy tizimning samarali faoliyat yuritishi faqat askarlarning soni yoki qurol-yarog‘ bilan ta’minlanishiga bog‘liq emas edi. Qo‘shinni oziq-ovqat, kiyim-kechak, ot-ulov va boshqa zarur vositalar bilan ta’minlash, harbiy yurishlar uchun mablag‘ ajratish, aloqa tizimini yo‘lga qo‘yish ham katta tashkiliy ishlarni talab qilgan. Shu sababli harbiy va ma’muriy boshqaruv bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan. Viloyatlarda tartibni saqlash, zarur resurslarni to‘plash va markaziy hokimiyat topshiriqlarini bajarish harbiy yurishlarning muvaffaqiyatiga ham ta’sir ko‘rsatgan. Qo‘shin va davlat idoralari o‘rtasidagi o‘zaro muvofiqlik Amir Temur saltanatining asosiy tashkiliy xususiyatlaridan biri bo‘lgan. Biroq bu tizimning samaradorligi ko‘p jihatdan hukmdorning shaxsiy nufuzi, sarkardalarning sadoqati va markaziy hokimiyatning nazorat imkoniyatlariga bog‘liq edi. Shu jihatdan qaraganda, harbiy-ma’muriy islohotlar davlatni mustahkamlash bilan birga, uni boshqarishdagi ayrim zaif tomonlarni ham namoyon etgan.

Davlatning iqtisodiy barqarorligini ta’minlashda soliq siyosati va moliyaviy boshqaruv muhim o‘rin tutgan. Markazlashgan davlatning faoliyat yuritishi, qo‘shin saqlash, shaharlarni obod qilish, yo‘llar va inshootlarni qurish, saroy hamda ma’muriy idoralarni ta’minlash uchun muntazam daromad manbalari talab etilgan. Shu bois yer egaligi, dehqonchilikdan olinadigan daromadlar, savdo-sotiq va boshqa iqtisodiy faoliyat turlaridan tushadigan mablag‘lar davlat xazinasining shakllanishida muhim ahamiyat kasb etgan. Soliqlarni yig‘ish va hisobga olish jarayonida mahalliy boshqaruv vakillari hamda moliya bilan shug‘ullanuvchi amaldorlar muhim vazifalarni bajarganlar. Davlat boshqaruvida soliqlarni tartibli yig‘ish bilan bir qatorda, aholi va xo‘jaliklarning iqtisodiy imkoniyatlarini hisobga olish zarurati ham mavjud bo‘lgan.[6] Chunki ishlab chiqarishning izdan chiqishi, dehqonchilik yerlarining qarovsiz qolishi yoki savdo yo‘llarining xavfsizligi buzilishi davlat daromadlarining kamayishiga olib kelishi mumkin edi.[7]

[6] Klavixo, Rui Gonsales de. *Samarqandga — Amir Temur saroyiga sayohat kundaligi (1403–1406).*

[7] Sharafiddin Ali Yazdiy. *Zafarnoma.*

Amir Temur davrida iqtisodiy hayotni tiklash va rivojlantirish masalalari shaharsozlik, hunarmandchilik va xalqaro savdo bilan ham chambarchas bog‘liq bo‘lgan. Samarqandning yirik siyosiy va iqtisodiy markazga aylanishi, turli hududlardan hunarmandlar va ustalarning keltirilishi, me’moriy inshootlar qurilishi hamda savdo aloqalarining kengayishi davlatning iqtisodiy salohiyatini oshirishga xizmat qilgan. Samarqand orqali o‘tgan savdo yo‘llari Sharq va G‘arb o‘rtasidagi iqtisodiy munosabatlarda muhim o‘rin egallagan. Savdogarlar uchun yo‘llarning xavfsizligi, bozorlarda tartibning saqlanishi va savdo faoliyatining davomiyligi iqtisodiy rivojlanishning muhim shartlari edi. Markaziy hokimiyatning kuchayishi ayrim hududlarda siyosiy tartibni mustahkamlash va savdo aloqalarini kengaytirish uchun sharoit yaratdi. Shu bilan birga, harbiy yurishlar bilan bog‘liq xarajatlar va ayrim hududlarning urushlar natijasida zarar ko‘rishi iqtisodiy hayotga salbiy ta’sir ko‘rsatgan holatlar ham mavjud edi. Demak, Amir Temur davridagi iqtisodiy taraqqiyotni baholashda bunyodkorlik va savdo rivoji bilan bir qatorda, harbiy siyosatning iqtisodiy oqibatlarini ham hisobga olish zarur.

Shu bilan birga, Temuriylar davrida ilm-fan va madaniyatning eng yuksak yutuqlari, ayniqsa, XV asrda Mirzo Ulug‘bek, Shohrux Mirzo va boshqa hukmdorlar davrida yanada keng namoyon bo‘ldi. Samarqand va Hirot ilmiy hamda madaniy markazlarga aylandi, astronomiya, matematika, tarixnavislik, adabiyot, xattotlik va tasviriy san’at rivojlandi. Bu taraqqiyot Amir Temur barpo etgan siyosiy makon va uning vorislari olib borgan siyosat bilan bog‘liq bo‘lsa-da, Temuriylar davridagi madaniy yuksalishni faqat markazlashgan boshqaruv natijasi sifatida izohlash yetarli emas. Unda ilm ahliga homiylik, iqtisodiy resurslar, shahar madaniyati va turli ilmiy an’analarning o‘zaro ta’siri ham muhim rol o‘ynagan.[8] Amir Temur vafotidan keyin, 1405-yilda, uning ulkan saltanatida siyosiy hokimiyatni saqlab qolish va markaziy boshqaruvni davom ettirish masalasi dolzarb

[8] Amir Temur. *Temur tuzuklari*. — Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.

muammoga aylandi. Buning asosiy sabablaridan biri davlatning ko‘p jihatdan hukmdorning shaxsiy nufuzi, harbiy salohiyati va siyosiy ittifoqlariga tayanishi edi. Temuriy shahzodalar o‘rtasida taxt uchun kurashlarning kuchayishi saltanatning ayrim hududlarida siyosiy tarqoqlikni yuzaga keltirdi. Tarixiy tadqiqotlarda ham Amir Temur vafotidan so‘ng sulolaviy hokimiyat uchun raqobat kuchaygani va bu holat markazlashgan boshqaruvning zaiflashishiga olib kelgani ta’kidlanadi. Temuriylar davlati tajribasini o‘rganishda markazlashgan boshqaruvning afzalliklari bilan bir qatorda, uning cheklangan tomonlarini ham hisobga olish kerak. Kuchli markaziy hokimiyat hududiy birlikni ta’minlash, harbiy kuchlarni safarbar etish, soliqlarni yig‘ish va yirik bunyodkorlik loyihalarini amalga oshirish uchun imkoniyat yaratgan. Biroq siyosiy tizimning hukmdor shaxsiga kuchli bog‘liqligi, vorislik masalasining barqaror va umumqabul qilingan tartib bilan hal etilmasligi hamda shahzodalar o‘rtasidagi raqobat davlatning uzoq muddatli barqarorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatgan. Shu sababli Amir Temur davridagi markazlashuvni o‘rganish davlat qudratining faqat kuchli rahbar bilan emas, balki barqaror institutlar, izchil vorislik tartibi va samarali ma’muriy nazorat bilan ham bog‘liq ekanini anglashga yordam beradi. Amir Temur va Temuriylar davridagi davlat boshqaruvining tarixiy ahamiyati shundaki, mazkur davrda Movarounnahrda siyosiy hokimiyatni markazlashtirish, harbiy-ma’muriy tizimni takomillashtirish, moliyaviy boshqaruvni tashkil etish va xalqaro diplomatik aloqalarni rivojlantirish bo‘yicha muhim tajriba to‘plandi. Ushbu tajriba keyingi asrlarda Markaziy Osiyoda shakllangan siyosiy tuzilmalar tarixini o‘rganishda ham ahamiyatga ega. Temuriylar davrining siyosiy merosi faqat harbiy yurishlar va hududiy kengayishlar bilan cheklanmaydi. U davlat boshqaruvi, shaharsozlik, savdo, diplomatiya, ilm-fan va madaniyatning o‘zaro aloqalarini ham qamrab oladi. Mazkur jihatlarni birgalikda o‘rganish o‘rta asrlar davlatchiligining murakkab tabiatini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Amir Temur. *Temur tuzuklari*. — Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.
2. Sharafiddin Ali Yazdiy. *Zafarnoma*.

3. Ibn Arabshoh. *Amir Temur tarixi*.

4. Klavixo, Rui Gonsales de. *Samarqandga — Amir Temur saroyiga sayohat kundaligi (1403–1406)*.

5. Manz, Beatrice Forbes. *The Rise and Rule of Tamerlane*. — Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

6. Subtelny, Maria Eva. *Timurids in Transition: Turko-Persian Politics and Acculturation in Medieval Iran*. — Leiden: Brill, 2007.

7. Bartold, V. V. *Ulug‘bek va uning davri*. — Tarixiy tadqiqotlar to‘plamlarida chop etilgan asarlari.